

УДК:159.923

ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕГИ ТЕМПАРАМЕНТТИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ  
Балаңыздын темпераментин билесизби?  
ОСОБЕННОСТИ ТЕМПЕРАМЕНТА В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ  
Знаете ли вы темперамент своего ребенка?  
THE PECULIARITY OF TEMPERAMENT IN THE PROCESS OF EDUCATION  
Do you know temperament of you child?

**Досалиева М. – улук окутуучу,  
Жалал-Абад мамлекеттик университети,  
Психология кафедрасы**

*Аннотациялар: Бул макалада тарбия процессинде темпераменттин өзгөчөлүктөрү, мүнөздөмөсү ачылып берилген. Ар бир ата-эне үчүн өзүнүн баласынын темпераментин билүү тарбиялоодо өзгөчө ролду ойнойт. Темпераменттин ар бир түрүнө мүнөздөмө берилип, темпераментине жараша маанилүү жолдору көрсөтүлдү.*

*В этой статье раскрыты особенности темпераменте в воспитательном процессе. Для каждого родителя знания особенности темперамента своего ребенка в воспитании играет огромный роль. Даны показаны характеристика каждому типу темпераментов и раскрыты особенности общения, отношения каждому типу темперамента*

*In this article it is said about the characteristic differences of temperament. It has a great role that each parent should know their child's character. It is given characteristic to each temperament and how to communicate.*

Дене түзүлүшү жана психологиялык жактан дени соо баланы тарбиялоодо, жашоосунун эң алгачкы кезинде анын көнүмүш адаттарынын жана шыктуулуктун, мүнөздүн негизги белгилерине көндүрүүдө үй-бүлөнүн ролу зор болуп эсептелет. Мына ошого байланыштуу ата-энелер баланы бардык жагынан ырааттуу өстүрүп, тарбиялоо үчүн баланын нерв системасы ишке жөндөмдүү, күчтүү болууга тийиш экендигин эч качан унутпоолору зарыл.

Сырттан таасир берген дүүлүгүү бирдей курактагы балдарга ар башкача реакцияны жаратаарын көп эле кырдаалдардан байкап жүрөбүз. Алардын кээ бирлери көздөрү жоодурап шамдагай болушса, экинчилери бир кыйла кайдыгер, үчүнчүлөрү активдүү болгону менен өтө кыбыр келишет. Мына ушундай жекече реакциялар темперамент же жогорку нервдик иштердин тибине байланыштуу.

Темперамент деп адамдын психикалык ишин, башкача айтканда психикалык процесстерди жана абалдын темпин, тездигин, ритмин, интенсивдүүлүгүн көрсөтүүчү мүнөздүн айкалуушусун айтабыз. И.П.Павловдун айтуусу боюнча “Темперамент ар бир жеке адамдын мүнөздөмөсү болуу менен нерв системасынын да эң негизги мүнөздөмөсүнө айланат. Невр системасы индивиддин бардык иш-аракетине өз мөөрүн басат”- деген мүнөздөмөнү берет. Ал жогорку нервдик иш аракеттин тибин мүнөздөөчү нерв системасынын төмөнкү үч негизги касиетин бөлүп көрсөткөн: Негизги нерв процессинин күчү, тең салмактуулук жана шамдагайлык. Невр процесстеринин күчү нерв системасынын эң жогорку иш жөндөмдүүлүгү байланыштуу. Тең салмактуулук – бул дүүлүктүрүү жана таасирди бошондотуу, башкача айтканда бул процесстин экөө тең күчтүү же күчсүз болот. Ошондуктан адам тез эле туталанган же өтө эле кенебеген көрүнөт.

Шамдагайлык – бул бир процесстин экинчиси менен алмашуусунун ылдамдыгы болуп саналат. Ал кырдаалдын күтүлбөгөн жана кескин өзгөрүштөрүнө ыңгайланууну камсыз кылат. Тигил же бул касиеттердин басымдуулук кылышынын натыйжасында нерв иш аракеттеринин типтери түзүлөт.

Алар төмөндөгүдөй болот:

Биринчи тип – күчтүү, салмактуу, өтө сезгич болуп, сангвиник темпераментине ылайык келет.

**Сангвиник** – латын сөзү (сангвис-кыргызча кан). Темпераменттин бул тибин мээ кыртыш тиби деп да аташат. Бул типке кирүүчү балдарга шарттуу рефлектордук байланыштар тез иштелип чыгып, туруктуу сакталат. Мээ кыртышынын жообу күчтүү келип, жооптук өлчөмү дүүлүктүргүчтүн күчүнө жараша болот. Мындай балдар көп учурда өзүн курчап турган чөйрөнүн дайыма өзгөрүп туруучу шарттарына эң сонун ылайыкташып, чыйрак, шамдагай, таасирдүү келет. Алардын кылык жоруктары ар түрдүүчө болот. Мээ кыртышынын иши аларда жогорку шамдагайлыкка ээ. Сангвиник балдар көбүнчө жакшы жүрүш-турушу менен айырмаланышып, тарбиялоодо кыйынчылык туудурбайт. Сангвиник тез сүйлөп, сөзү тез, даана угулат, интонация туура чыгып, токтоо жана салмактуу келет. Сөзү жүйөөлүү жаңсоолор, таасирдүү ымдоолор менен коштолот. Мындай балдар өз оюн ачык-айкын жана көркөмдүү билдирет. Бул балдардын мээсинин кубаты ушунчалык күчтүү болгондуктан кала берсе узакка чейин катуу чымырканып иштегенде да мээ кыртышынын козголгучтугу тез эле калыбына келип, кайрадан ылайыктуу боло баштайт. Оюнда, сабакта өздөрүн дайыма сергек алып жүрүшөт, баардыгын көңүлдүү иштешет.

Сангвиник үчүн өтө чыйрактык, кыймыл жагынан шамдагайлык, жаңы шарттарга оңой эле байыр алуучулук мүнөздүү келет. Мындай балдар дайыма көңүлдүү жүрүшөт, ар кандай ишти аткарууга даяр, кызыгы тарамайынча аны көңүлдүү аткарышат. Ошондой болсо да кээде көңүлдөрү тез алагды болуп, баштаган ишти аягына жеткирбей таштаган учурлары да болот. Булардын мактанчаак да кыялдары бар. Бир түрдүү иштерди жаман көрүшөт. Тааныш эмес кишилерден чочубайт, кайра аларга көп суроолорду узатат, тез тил табышып кетише алат. Күтүлбөгөн шарттарда өзүн кармай билишет. Шашкалактык жактары да бар. Ошон үчүн кээ бир иштерде туура чечимге келбей шашып бүткөрүп коюшат. Ошондуктан сангвиник баланын ишти кээ бир үстүртөн аткарып алагды болушун жана тыкансыздыгын жоюш же азайтыш үчүн анын кыймыл аракетине терең көз салып, андан баштаган ишинин аягына чыгууну талап кылуу, ага чыдамкайлык менен тырышчаак мүнөздү тарбиялоо керек. Сангвиник темпераментине балдар бир эле убакта көптөгөн иштерди аткарат. Ал кыймылдуу, өзүнүн оюн айтат, аракети дайыма өзгөрүп турат, мугалимдин суроосуна так, туура жооп берет.

**Флегматик тиби.** Флегма деген латын сөзүнөн алынган кыргызча былжыр суюктук дегенди түшүндүрөт. Бул типке кирүүчү балдар салмактуу, токтоо келет да, нерв системасы күчтүү болот. Алардын демилгесиздиги сангвиниктерден айырмалап турат. Флегматиктерге камырабастык, салмактуулугу, кебелбестик касиеттер мүнөздүү. Алар таасирлерди өтөт жай сезгени менен алардын реакциялары эң туруктуу жана күчтүү келет. Ар кандай материалды сангвиниктерге караганда бир кыйла жай, бирок эсинде бекем калтырып жакшы өздөштүрөт. Айланадагы адамдар менен нормалдуу мамиледе болгондо тили тез чыгат, окуганды жазганды тез үйрөнөт. Сүйлөгөн сөзү жай чыкканы менен салмактуу жана бир калыптуу келип, кэде улам токтой калып сүйлөйт. Эч кандай эмоциясыз колдорун шилтебей жана мимикасыз эле дурус угулат. Флегматик балдардын тартиби, жүрүш-турушу мыкты болуп, мектепте жакшы окушат. Бирдемеге тез таасирленүү керек болгон учурда бул жагынан сангвиниктердин аларга караганда артыкчылыгы бар, бирок туруктуулук, сабырдуулук жана чыдамдуулук талап кылынган

кезде флегматиктер утушка ээ болот. Булар күчүн ыгы жок корото беришпейт, алар бардык баштагын ишинин аягына сөзсүз чыгат. Көпкө чейин ынакташып жүргөндү сүйбөйт жана ага умтулбайт. Ошондой болсо да өзүнүн көнгөн адаттарынан, баштан бери жакшы көргөн нерселеринен кутулуу ал үчүн кыйын болот, ага көңүлүн башка жакка буруу өзүнчө бир тозок, ушунусу үчүн жогорку нерв ишинин бул тиби демилгесиз тип деп аталат. Бул балдар кубанганын же өтө кайгырганын даана билдиришпейт. Сыртынан караганда жоош, түнттөй көрүнөт. Күтүүгө эрки жетет, мактоону сүйбөйт. Ишке жай киришкендиктен, экинчи ишке жай өтөт. Өзүнө айтылган сын пикирди көтөрө билет. Тыкандыкты, тартипти сүйөт. Башка балдардан чыдамкайлыгы менен айырмаланат. Флегматик балага нерв процессинин кыймылын жакшыртуучу иштерди, башкача айтканда аны кыймылдын бир түрүнөн экинчи түрүнө тезирээк которуп, анын эмоциялык чөйрөсүн көбүрөөк козголтуу керек. Бул типке кирүүчү балдар мугалим сураганда жооп берет, бирок өздөрүнүн каалоосу боюнча кол көтөрбөй, пассивдүү көңүл кош болушат. Чындыгында бул ынтаасыздык болуп көрүнөт, бирок алар сабактын жүрүшүндө ишкер, окууга назар салышат. Эгер мугалим аларды сураса, берилген суроого даярдык менен жооп беришет.

**Холерик тиби.** Грекче-холе деген сөздөн алынган, кыргызча сары өт дегенди түшүндүрөт. Бул типке кирүүчү балдар өтө сезгич жана кымкуут болушат. Ал үчүн нервдик психикалык активдүүлүк деңгээлинин жогору болушу мүнөздүү. Балдардын бул тиби ар кандай коллективде өзүн көрсөтө алышат, бирок өздөрүнүн жүрүш-турушун жана эмоциялык сезимдерин мектептин талаптарына ыңгайлаштырууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Аларда шарттуу рефлексдер тез, бирок бир кыйла туруксуз түзүлөт.

Холериктин сүйлөгөн сөзү бир калыпта чыкпайт, интонациялары өйдө-ылдый угулат. Өздөрү активдүү, ишкердүү келишет, бирок тез эле туталанып, чыдамсыз болушат. Алар ишке өзгөчө жөндөмдүү болушу мүмкүн, бирок бир калыпта иштешпейт, көбүнчө жулкунуп-булкунуп жасашат. Алар үчүн мындан башка ишти ойлонбой туруп жасаган жоруктар мүнөздүү, бул жөнүндө андан кийин өздөрү да өкүнүп калышат. Чыдамкайлык, этияттык, токтоолук, сабырдуулук талап кылынган жерде холериктер өтө кыйын абалда калышат. Холериктик типтеги балдарды тарбиялоо бир кыйла кыйынчылыктарды жаратат, узукка созулга тарбиялоону талап кылат. Алар бирде көңүлү куунак, кайраттуу болсо, бирле айлана-чөйрөгө кызыгусун жоготот. Дайыма айлана-чөйрөдөгүлөрдүн бир кыйла тынчын алат. Урушуп кеткен адам менен кайрадан тил табышышы үчүн көп убакыт кетет. Кекчил мүнөзгө ээ. Бирок таарынчаак эмес. Айланасындагылар менен тез-тез урушуп турат. Жетишпегендикке чыдамсыз. Тез чечүүгө жана аракеттенүүгө жөндөмдүү. Алдана бир максат койсо, кыйынчыкка дуушар болгондо айнып кетет. Көңүлү тез өзгөрүп турат. Ошондуктан алардан чыдамкайлыкты, кыймыл-аракетиндеги ирээттүүлүктү талап кылуу менен аларга кескин мамиле кылууга жол берилбейт. Анткени бул балдар ар кандай таасирди бат кабыл алып, кырс болушат. Дал ушунун өзү тарбиялоочу менен баланын ортосунда тоскоол болушу мүмкүн.

**Меланхолик тиби-** грек тилинен алынган, мелейн холе – кара өт дегенди түшүндүрөт. Сезим көрөгөчтүгү начарыраак келген төртүнчү типке мээ кыртышы менен кыртыш астындагы аймактарынын таасирленишине даражасы бирдей эле төмөн болгон балдар таандык. Нерв ишинин бул тиби меланхолик темпараментине таандык. Ал салмактуулук жана демилгесиздик жагынан башка типтегилерден айырмаланып турат. Алар үчүн тез эле чалыгуу, өз күчүнө ишенбөөчүлүк, активдүү көңүл бурунун жетишпегендиги мүнөздүү болуп эсептелет. Мындай типтеги балдар сабакта, ойногон кезде ар кандай терс таасирге көпкө кыжырланып турушпайт. Бул балдар акырын сүйлөшүп, толкунданган кезде тим эле күбүрөп, араң кыймылдап, кескин болуп калат да, көп учурларда сөз байлыгана бир кыйла өксүк болушат. Булар үчүн оң эмоциясына

караганда терс эмоциясы үстөмдүк кылып, алгачкы кезинде бала таарынчаак, ыйлаак жана тартынчаак болот.

Меланхолик бала чоочун киши менен катташканда уялчаак, түнт келип, чоочуркап турат. Ошондой болсо да кадыр эсе тынч абалда ал алдыга коюлган милдетти ийгиликтүү ишке ашырып, бул же тиги ишти өтө элпек болуп, терең кайгырса да ушул учурда деле сезимдери анча билинбейт, алар көңүлү чөгүп аябай катуу таарынып кайгырат. Меланхолик балдар турмуштук абалдын өзгөрүшүнө өтө сезгич келип, чоочун айлана-чөйрөдөн аябай коркуп турат. Алар өзгөчө башка мектепке же бала – бакчага которулганда өтө кайгырат. Мындай окуяларга алардын ала даярдоо керек, антпесе аларда нервдик терс өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Жаңы таанышы менен мамиле түзүүдө кыйналат. Ошондуктан жаңы тааныштарына аралашып, көнүп кеткенге чейин алардын жанында көбүрөк болуп көңүл буруп туруубуз керек. Жеке жүргөндү өзүнчө ойногонду жакшы көрүшөт. Жоро-жолдошторунун мүнөзүнө аргасыздан көнөт. Чөйрөгө, өзүнө катуу талап койгондуктан, дайыма өзүнө берилген ишти берилүү менен жасайт. Анчалык көп адамдар менен мамиле түзө бербейт, өз оюн бирөөлөр менен бөлүшпөйт. Көңүлү бош болгондуктан тез эле ыйлап жиберет. Чондордун жардамына, көңүл буруусуна мактаж. Үйдө өзгөчө коллективде меланхоликтик мүнөздөгү балдар өзгөчө көңүл бурууну талап кылат, алар бошоң, шектүү, чоочуркаак, түнт келишет. Аларга өтө кылдаттык менен мээримдүү жана жолдоштук кырдаалды түзүп, алардын берилген тапшырманы аткарышына жардам берүү керек. Мындай балага өз убагында дем берүү анын өзү күчүнө ишендирүү, көңүлүнүн көтөрүп туруу тарбиялоо үчүн эң сонун түрткү болуп саналат.

Жогоруда саналып өткөн нерв системасынын типологиялык өзгөчөлүктөрү кадимки эле дени соо баланын жүрүш-турушуна, башкача айтканда баланын жалпы кыймылына, анын кыймылынын тездигине жана шамдагайлыгына, ылдамдыгына же сүйлөөсүнө, ички сезимине, кубанычтуу же кайгылуу кабарларга болгон мамилесине катуу таасир кылат. Биз субъективдүү түрүндө бул же тигил тибин жактырышыбыз мүмкүн, бирок иш жүзүндө жогорку нерв ишинин ар кандай тибин айырмалап, бирок жаман же жакшы деп эсептөөгө болбойт. Ар кандай балада жогорку иш аракетинин кандай гана тиби болбосун жакшы мүнөздөгү тарбиялоого болот. Жалаң оң же терс темперамент болбойт. Темперамент чоң кишинин жана баланын жакшы жагын (билиминин деңгээлин, ишеничин) эч убакта мүнөздөбөйт, инсандын баалуулугун жана кишинин колунан келүүчү жетишкендиктердин чегин аныктай албайт. Темперамент адамдын мүнөзүн жана жүрүш-турушун белгилүү бир даражада гана көрсөтөт. Бардык бадар мектепте жакшы окушу мүмкүн. Атактуу окумуштуулардын, композиторлордун, полковецтердин арасында жогорку нерв ишинин бардык типтеринин өкүлдөрү болгон.

Эгерде баланы тарбиялаган чоң кишилер жогорку нерв ишинин өзгөчөлүктөрүн эсепке алышпаса, анда нервдик бузулуулар келип чыгышы мүмкүн. М.тынып-тынчыбаган баланы дайыма “тынч отур”-деп аргасыз кылганда, ал эми ар кандай таасирди тез кабыл алуучу алсызыраак балага оор тапшырма бергенде ушундай болушу мүмкүн.

Тарбиячы тарбиялануучу баланын темпераментинин жана өнүгүп жаткан мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө байкоо жүргүзүп ошонун өзү менен анын жекече мүнөзүнүн жакшы жактарын басаңдатууга же эң болбогонду дегенде башка бир жагы менен толуктоого умтулуу керек.

Алсак ар бир темпераменттин оң, терс касиеттери жарыш кездешет. Алсак холерик тарынчаак өзүн-өзү кармай албаган ачулуу, бирөөнүн тилин албаган тээжик болгону менен өтө тырышчак, ишти талбай ак-ниети менен аткарат. Меланхолик коркунчаак, өзүнө өзү ишенбеген, бирөөлөр менен мамиле түзө албаган өтө эмоциялуу адам. Ошол эле учурда ал өтө кыйын өтө сезгич, боорукер сапаты менен баалуу. Сангвиник темпераменттеги балдар баштаган ишти ар качан арабөк калтырган шашма экендиги

белгилүү бирок күчтүү дипломат, бир канча жумушту жарыша аткара алуучулук сыяктуу мыкты жөндөмгө ээ. Флегматик үчүн өзүн курчап турган кишилерге кайдыгерлик, көңүлсүздүк өңдүү кемчил касиеттер менен бирге токтоолук, баштаган ишин аягына жеткизген өзгөчөлүк да мүнөздүү. Темперамент акылды өзгөчө мүнөз аныктабайт. Темпераменттин ар кандай тибиндеги адам мээримдүү жана кекчил, жароокер жана таш боор болушу мүмкүн.

Адабияттар:

1. К.Миңбаев Адам психологиясы. Ош., 2000.
2. К.Миңбаев Курак жана педагогикалык психология .Ош.,1990
3. В.Л.Покровская Балаңыз эмне үчүн чыргоо. Ф.,1984
4. Р.С.Немов Психология М.,1998
5. Ж.Жумалиева Жаш курак психологиясы Б.,2000

Рецензент:

Ураимов К.М. – п.и.к., доцентин м.а.